

Література

1. Алексеев М. Военная разведка России. – М., 1998. – Кн. 1.
2. Алексеев М. Лексика русской разведки. – М., 1996.
3. І. Мазепа / Зб. публікацій. – К., 1992.
4. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке. – Л., 1970.
5. Туровська Л. Військові звання та посади в Україні. – Київ, 2004.
6. Фігурний Ю. Историчні витоки українського лицарства. – К., 2004.
7. Цыганов В. Библия как руководство по нацбезопасности // Неизвестная разведка 2004. – №7–8. – С. 67–70.

**ВІДБИТТЯ РОЗВИТКУ СЕМАНТИКИ ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ**

© Тетяна Цимбалюк-Скопненко, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'373.374

У статті проаналізовано відбиття розвитку семантики чужомовних запозичень в українській мові на прикладі словників інішомовних слів ХХ ст.

Українська лексикографія у ХХ ст. пройшла складний і нерівний шлях розвитку. Особливо несприятливими для неї були початок століття (до 1905 р.) та період 30-х – 50-х рр., бо саме тоді через урядовий тиск словникарство не мало змоги вільно розвиватися. Проте за сто років воно зазнало докорінних змін, якісно й кількісно трансформувалось. Скажімо, навіть поняття чужомовних слів змінилося. Спробуємо простежити це на прикладі лексикографічних праць, що подають чужомовну лексику.

У сучасному мовознавстві українську лексику чужомовного походження за ступенем освоєння поділяють на два різновиди: 1) *запозичені слова* – інішомовні слова, цілковито засвоєні мовою; 2) *власне інішомовні слова* – лексеми, що повністю не засвоєні мовою. Лексеми другого типу мовці усвідомлюють як чужорідні, оскільки такі слова зберігають ознаки свого походження [3]. Наприклад, українські слова *блакитний, вага, гарбуз, дошка, бадьорій, котел, млин, сукня, хліб, хлопець, школа* не мають нічого у своєму фонетико-морфологічному оформленні й семантиці, що свідчило б про їхнє інішомовне походження. Проте за допомогою етимологічного аналізу можна встановити, що, скажімо, такі звичні лексеми, як *хліб* і *котел*, походять від праслов'янських форм, запозичених з готського джерела (укр. хліб < гот. hlaiifs – хліб [2: 191.]; укр. котел < гот. *kati(u)s (родовий відмінок множини katilē) – казан < лат. catinus – глиняна чашка, миска, таріль [ЕСУМ₃: 57]), а *бадьорій, блакитний, вага, гарбуз* з'явилися в лексичній системі завдяки давнім запозиченням з польської, німецької, білоруської та тюркських мов

(укр. *бадьорий* < біл. *бадзёры*; укр. *блакитний* < польс. *blekitny*; укр. *вага* < давньоверхньонім. *Wāga*, нижньоверхньонім. *Wāge* (*Wāage*) – вага, що пов'язані з нижньоверхньонім. *wāgen* – зважувати, *wiegen* – зважувати, важити та ін.; укр. *гарбуз* < тюрк. (половецьке *харбуз*, *карпуз*, кримськотатарське *къарпуз*, тур. *karpuz* – кавун) < перс. *ḡarbūza*, *ḡarbuza* – диня, *букв.* – осличий огірок) [ЕСУМ₁: 112, 205, 317, 472].

Словники іншомовних слів становлять окремий лексикографічний жанр у багатьох національних традиціях. «З етимологічного боку, звичайно, – зазначає Л. Булаховський, – майже однаковий науковий інтерес становлять як старі запозичення, що почасти вже перетворилися на слова основного фонду відповідної мови (*хліб*, *хлів*, *базар*, *чавун*, *утюг*, *вакса*, *хміль*, *кран*, *чабан*), так і відносно нові або навіть новітні, що відчуюються як «чужі», як «іноземні»» [1: 163]. Проте для зручності користувачів доводиться свідомо диференціювати цю лексику, оскільки етимологічні словники всієї лексики досить великі за обсягом. Словники чужомовних слів подають не тільки етимологічну довідку, а й тлумачать лексику.

В українському словникарстві першою ластівкою, що започаткувала цей жанр у сучасному розумінні, став «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького (1906 р.). Це невелике за обсягом видання містить не тільки чужомовні слова в теперішньому значенні, а й витлумачує власне українську лексику, що відбиває багато актуальних понять громадсько-політичного життя підросійської України після революції 1905 р. Ясна річ, що він був зорієнтований на широкий загал і чимало дефініцій нині застаріли й справляють враження вкрай спрощеного підходу до опису лексики. Етимологічної довідки у виданні немає. Проте Словник В. Доманицького важливий передусім як пам'ятка української лексикографії. Крім того, беремо його за вихідний пункт для зіставлення дефініцій з подальшими словниками іншомовних слів, що були укладені на значно вищому рівні. Серед них на особливу увагу заслуговують «Словар чужих слів» З. Кузелі, М. Чайківського за редакцією З. Кузелі (1910 р.), «Словник чужомовних слів» І. Бойкова, О. Ізюмова, Г. Калишевського, М. Трохименка за редакцією О. Бадана-Яворенка (1932 р.) та «Словник іншомовних слів» за редакцією О. Мельничука (1975 р.) як лексикографічні праці, що стали знаковими на шляху розвитку національної лексикографії. Саме на прикладі опису чужомовної лексики в цих виданнях можна простежити стан лексикографії та літературної мови взагалі. Звісно, крім цих словників, були й інші видання різної якості й обсягу, що подавали в лексикографічному опрацюванні чужомовну лексику, як-от: «Словар чужих слів» З. Кузелі, М. Чайківського (перевидання зі змінами 1918 р.), «Словник чужомовних слів» І. Бойкова, О. Ізюмова, Г. Калишевського, М. Трохименка (перевидання зі значними змінами 1955 р. у США та 1996 р. в Україні), «Словник іншомовних слів» за редакцією І. Льюхіна та Ф. Петрова (переклад з російського видання 1951 р.), «Словник іншомовних слів» за

редакцією О. Мельничука (1986 р.), а також інші словники кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Нижче в таблиці подано статті з різних українських словників іншомовних слів. Правопис оригіналу, оформлення тлумачень повністю збережено для того, щоб показати зміну принципів опису та адаптації чужомовної лексики в українській мові протягом розгляданого періоду.

Заголовок словникової статті, етимологічна довідка	Тлумачення
Абстрактний	не такий, що його можна побачити, а такий, що його можна тільки уявити собі, думкою здумати, напр.: <i>душа, добрість, кохання</i> – це все речі абстрактні (Д.: 5)
Абстра́кний, лат.	відірваний, подуманий (відвага, любов), ненаглядний (К., Ч.: 2)
Абстра́кний, лат.	відмислений, уявлений, нематеріальний, протилежний конкретному; абстрактні науки – одволіклі науки, протилежні прикладним (СЧС: 3)
Абстра́кний (від лат. <i>abstractio</i> – відтягнення, відвернення)	той, що є наслідком мисленого виділення з усіх ознак, властивостей і зв'язків конкретного предмета його основних, найзагальніших (М.: 10)
Авантюра або авантюра	1) якась приключка, найбільше з коханням; 2) якась справа непевна, та ще й негожа, за-для слави, багатства (Д.: 5)
Авантю́ра, фр.	подія, приключка, (любовна) пригода, чудасія, в дальшій значіню небезпечна [ризиковна] справа (К., Ч.: 3)
Авантю́ра, фр.	1) пригоди, походінки; 2) непевна справа, до якої беруться з корисливою метою, не вагаючись у виборі засобів, щоб її здійснити (СЧС: 4)
Авантю́ра (франц. <i>aventure</i> , букв. – пригода)	ризиковане, сумнівне діяння, часто з корисливими, безчесними цілями, розраховане на випадковий успіх; акція без урахування реальних можливостей і умов, приречена, як правило, на невдачу (М.: 11)
Аккліма́тизація	коли животина або рослина освоюється, звикає до чужого їй клімату (Д.: 9)
Аклі́матиза́ція лат.	приноровлене до чужого клімату [підсоня], підсоне; приривчаєне (К., Ч.: 9)

Акліматизація, акліматизування, лат.	принатурювання, пристосовування людини, тварини або рослини до іншого підсоння (СЧС: 17)
Акліматизація (від лат. <i>ad</i> – до, для і <i>climat</i>)	пристосування рослин і тварин до нових умов існування (М.: 29)
Аккомпанімент	супровід; напр.: хтось співає з аккомпаніментом на бандурі – се б то: співає, пригравуючи на бандурі (Д.: 9)
Акомпані[я]мент, фр.	музичний супровід до співу або до гри на іншому інструменті (К., Ч.: 9)
Акомпаньямент, фр.	пригравання, супровід; гра на одному або кількох інструментах, що підсилює спів (СЧС: 17)
Акомпанемент (італ. <i>accompagnamento</i> , від <i>accompagnare</i> – супроводжувати)	1) Супровід основної партії (солістів) або головної мелодії (соло) вокального чи інструментального твору. Виконується оркестром, ансамблем або на окремому інструменті. 2) Переносно – дії, що супроводять якусь подію, створюють обстановку для того, що відбувається (М.: 29)
Баллотіровка	таємне голосування кулями або записочками. Наприкл.: вибирали послів до Думи закритою (таємною) баллотіровою. Кулі кладеться в скриньку з двома відділами в середині; хто хоче подати голос <i>за</i> – той кладе кульку праворуч, хто <i>проти</i> – ліворуч (Д.: 18)
Бальотіванс , [з <i>мос. бальотіровка</i>] <i>фр.</i>	голосоване при помочи білих і чорних кульок; бальотувати голосувати (картками) (К., Ч.: 35)
Бальотувати, фр.	1) голосувати кульками або записками; 2) узагалі голосувати чиясь кандидатуру (СЧС: 59)
Балотування (італ. <i>ballotare</i> – обирати кулями, від <i>ballota</i> – куля)	голосування піднесенням руки або опусканням до урни бюлетенів під час обрання тієї чи іншої особи (М.: 85)
Бастувати	навмисне покинути роботу, перестати робити що небудь (Д.: 19)
Бастувати	переставати робити, покинути роботу, <i>звідси забастовка</i> (К., Ч.: 39)
Бастувати, іт.	див. Страйкувати (СЧС: 63). У зазначеному місці статті немає.

Бюджет	наперед складений роспис, обрахунок того, скільки та яких прибутків (приходу) та видатків (роходу) сподівається яка небудь держава або людина яка на другий год. В Росії <i>бюджет</i> складає міністер скарбу (фінансів) сам, а в справжніх конституційних державах його попередю розглядають народні послы, і коли послы бюджет той ухвають, аж тоді міністер скарбу має право витратити народні гроші (Д.: 22 – 23)
Буджѐт, англ. [budget]	спис, зіставлене доходів і розходів (К., Ч.: 50)
Бюджѐт, фр.	кошторис, облік можливих прибутків та видатків держави, установи, організації або окремої особи на певний час (СЧС: 80)
Бюджѐт (англ. budget, букв. – сумка)	1) Затверджений у законодавчому порядку роспис доходів і видатків держави на певний строк. 2) План доходів і видатків установи, підприємства або окремої особи на певний період. 3) Б. ч а с у – розподіл затрат часу (добы, місяця, року) за видами його використання (М.: 115)
Маніфестація	стовпище людей, що йдуть вулицями, часом з прапорами, з співами, щоб виявити співчуття або невдоволення з чогось (Д.: 69)
Маніфеста́ція, лат.	публичний обхід або протест (К., Ч.: 193)
Маніфеста́ція, лат.	прилюдне масове виявлення суспільством або певною його групою свого почуття з приводу якоїсь події або вчинку (СЧС: 247)
Маніфеста́ція (лат. manifestatio – вияв, виявлення, від manifesto – виявляю)	публічний масовий виступ для виразу солідарності, підтримки або протесту (М.: 411)
Націоналізм	коли якась порода людей (нація), напр., московська, німецька, угорська, – вважає себе, свою мову, звичаї, культуру, найкращими на світі і хоче накинути їх силою усім у державі. Таке ми бачимо і в Росії, де московський уряд (правительство) хотів би усих не москалів помосковити, або в Галичині, де поляки хочуть спольщити галичан – українців (Д.: 77)
Націоналізм, лат.	змагане заховати свою народність (К., Ч.: 210)

Націоналізм , лат.	політика протиставлення інтересів одної національності інтересам інших національностей і цілого людства. Це – політика панівних буржуазних клас, бо вона оперта на експлуатацію (або на намагання до експлуатації) однієї національності іншою (СЧС: 274)
Націоналізм (франц. nationalisme, від лат. natio – народ)	буржуазна ідеологія й політика в національному питанні, характерними рисами якої є проповідь зверхності національних інтересів над соціальними, класовими, проголошення національної нетерпимості, розпалювання національної ворожнечі. Н. вистає у двох формах: великодержавний <i>шовінізм</i> пануючої нації і місцевий Н. пригнобленої нації (М.: 457)
Нація	порода людей, що має однакову мінувшину, говорить однією мовою, має однакові звичаї – напр. московська нація, українська нація, польська, єврейська та інші. Нація або має свою державу (як москалі, німці, французи, то що), або ні – як українці, поляки, євреї, татари. Де які нації тепер розшматовано між кількома державами, напр. українців між двома (російською та австро-угорською), поляків – між трьома (рос., австр. та германською), а євреїв – по всьому світі розкидано (Д.: 77)
Нація , лат.	народність (К., Ч.: 210)
Нація , лат. – національність, народність	1) спільність людей, що історично склалася на основі «спільності мови, території, традицій, економічного життя... і психічного укладу, що виявляється в спільності культури» (<i>Сталін</i>) і є витвір епохи капіталізму; 2) в буржуазному міжнародно-правовому понятті – населення будь-якої держави, як носій державної влади – підміна поняття, коли ж то в дійсності державна влада належить не всьому населенню, а панівній класі; звідсіля і перенесено поняття нації на саму державу (СЧС: 273)
Нація (від лат. natio – народ, плем'я)	стійка історична спільність людей, що визначається соціальними зв'язками певної формації і характеризується специфічними етнічними рисами,

	зумовленими особливостями економічного й культурного розвитку, спільністю території, мови, побуту, традицій і звичаїв, а також відображенням цих факторів на класовій основі в суспільній свідомості й суспільній психології (М.: 458)
Нейтралитет	коли хтось тримається осторонь, не втручається в чужі справи, як у тій приказці: «моя, моляв, хата зкраю» (Д.: 78)
Невтраліт'єт, лат.	1) невтручання, невстрявання якоїсь держави у війну, що точиться між іншими кількома державами; 2) взагалі – невтручання в боротьбу, взаємовідносини тощо; озброєний нейтралитет – стан, коли якась держава не бере участі у війні, але озброєне військо тримає напоготові (СЧС: 275)
Нейтраліт'єт (нім. Neutralität, від лат. neutralis – нічийний)	1) Невтручання в чужі суперечки, в боротьбу між двома сторонами. 2) В міжнародному праві становище держави, яка не бере участі у війні, зберігаючи з воюючими державами мирні відносини і не подає жодній з них воєнної допомоги (М.: 460)
Реванш	віддячення, заплата, – найбільш говориться про держави, коли одна одячує другій (Д.: 102)
Реванж, фр.	відплата (К., Ч.: 258)
Реванш, фр.	1) відплата, помста за вчинені збитки, образи, поразку (на війні) тощо; 2) друга гра, коли сподіваються відігратися (СЧС: 365)
Реванш (від франц. revanche – помста, відплата)	1) Відплата за поразку (у війні, спортивній боротьбі, грі). 2) Повторна боротьба (гра), розпочата з метою взяти гору над колишнім переможцем. 3) Виграш, що компенсує колишній програш (М.: 572)
Реклама	оповістка про щось по газетах та журналах, в якій вихвалюється те, про що оповіщається: купець – захвалює свій крам, видавець – книжку, журнал або газету (Д.: 104)
Рекляма, фр.	публичне оголошення (в часописях), розголос (К., Ч.: 260)
Рекляма, фр.	1) в капіталістичній системі – заохотливе оповіщення в газеті, журналі, або на афіші про щонебудь, що треба збувати, продавати; 2) намагання

	звернути на когось або на себе увагу (СЧС: 369)
Рекла́ма (франц. <i>reclame</i> , від лат. <i>reclamo</i> – вигукую, кличу)	1) Популяризація товарів, видовищ, послуг тощо за допомогою преси, радіо, телебачення, плакатів, світлових стендів, об'яв тощо. 2) Поширення відомостей про кого-небудь, про щось з метою популяризації (М.: 579)

Отже, подані приклади з різних словників іншомовних слів наочно демонструють, як змінювалися протягом розгляданого періоду принципи лексикографічного опису чужомовної лексики, як ускладнювалися тлумачення та вдосконалювалися етимологічні довідки в цих працях. За допомогою такого зіставлення можна дослідити не тільки розвиток семантики чужомовних слів в українській мові, а й простежити залежність лексикографічної дефініції від тиску панівної ідеології, що особливо помітно на прикладах, дібраних зі словників радянського часу.

Література

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – Вид. 2-ге, виправл. та доп. – К., 1959.
2. Грищенко А. П. Лексичні запозичення з інших мов // Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид. перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1997.
3. Ткаченко О. Б. Запозичені слова // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид. випр. і доп. – К., 2004. – С. 194; Ткаченко О. Б. Іншомовні слова // Там само. – С. 230.

Список джерел

- Д.** В. Доманицький. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. – К., 1906.
- ЕСУМ₁** Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К., 1982. – Т. 1.
- ЕСУМ₃** Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К., 1989. – Т. 3.
- К., Ч.** З. Кузеля, М. Чайковський. Словар чужих слів / За ред. З. Кузеля. – Чернівці, 1910.
- СЧС** І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. Словник чужомовних слів / За ред. О. Бадана-Яворенка. – К., 1932.
- М.** Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. – К., 1974.